

UOT 1(091)

Əlabbas Müznibin dünyagörüşündə türkçülük və islamçılıq

f.f.d., dos. Faiq Ələkbərli

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun

aparıcı elmi işçisi

Bakı, Azərbaycan

faikalekperov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8865-568X>

Daxilolma tarixi: 26.01.2023

Nəşrə təsdiq tarixi: 17.05.2023

Xülasə

Məqalədən aydın olur ki, Azərbaycan türk mütəfəkkiri Əlabbas Müznibin dünyagörüşündə türkçülük, islamçılıq, yeniləşmə, milli dil və digər məsələlər önəmli yer tutur. Ə.Müznibin görüşlərində mühafizəkarlığın tənqidi və çağdaş dövrün şərtləri ilə ayaqlaşma böyük önəm daşıyır. Ə.Müznib Azərbaycan xalqının milli oyanışı üçün maarifçiliyi mühüm yol kimi götürmüş, cəmiyyətdə islahatların aparılmasının tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Mütəfəkkir son yüzilliklərdə tənəzzül yaşayan müsəlman dünyasını tənqid edərkən radikallığa varmamış, bu məsələlərdə diqqətli olmağa çalışmışdır. Müznibin əsas tənqid hədəfi İslam deyil, həmin dinin adından çıxış edən ikiüzlü ruhanilər olmuşdur. Əsas diqqəti müsəlmanların çağdaş dövrün tələblərinə uyğunlaşması üçün islahatların aparılmasına yönəlmişdir. Müznibin İslam dini ilə bağlı düşüncələri göstərir ki, o, İslam dünyasının oyanışı və zülmətdən qurtulması məsələsində inamlı, ümidli olmuşdur. Bu baxımdan, islamıyyət, islamlıqla bağlı irəli sürdüyü fikirlər bugünümüz üçün də son dərəcə aktualdır. Eyni zamanda, məqalədə Ə.Müznibin ictimai-siyasi görüşləri çərçivəsində türkçülük də burada şərh edilmiş, onun türk dünyasının, o cümlədən Azərbaycan xalqının gələcəyi ilə bağlı düşüncələri təhlil olunmuşdur. Belə ki, Müznib türklüyün dərkinin çox vacib olduğunu soydaşlarına çatdırmağa çalışmış, məhz türkçülük əsasında Azərbaycan xalqının yenidən istiqlalə qovuşacağına inanmışdır. Mütəfəkkirin türkçülük, türk birliyi, Turan məfkurəsi ilə bağlı gəldiyi nəticələri

yüksək qiymətləndiririk. Bizcə, onun bu məsələlərlə bağlı gəlidiyi nəticələr, irəli sürdüyü mülahizələr 100 il əvvəl olduğu kimi, hazırda da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə türk birliyinin gerçəkləşməsi yolunda Azərbaycanın, Azərbaycan türklərinin yeri və rolu barədə yazdıqları öz aktuallığını qoruyub-saxlamaqdadır.

Açar sözlər: *fəlsəfə, islamçılıq, türk-İslam birliyi, turançılıq, türkçülük, milli istiqlal, milli maarifçilik.*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

Turkism and Islamism in Alabbas Muznib's World View

Assoc. Prof. Faig Alakbarli

Azerbaijan National Academy of Sciences,
Institute of Philosophy and Sociology
Leading Researcher
Baku, Azerbaijan
faikalekperov@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8865-568X>

Date of submission: 26.01.2023

Date of acceptance: 17.05.2023

Abstract

The article highlights how Turkism, Islamism, modernization, national language, and other issues have influenced Azerbaijani Turkish thinker Alabbas Muznib's worldview. Criticism of conservatism and keeping up with modern-day conditions were particularly important in A. Muznib's views. Thus, A. Muznib saw enlightenment as an important step toward the national awakening of the Azerbaijani people and advocated for social reforms. While criticizing the Muslim world, which has been in decline in recent centuries, A. Muznib has never been radical and has tried to tread lightly in these matters. Muznib's main target was not the Islamic religion itself, but hypocritical clerics

speaking on its behalf. Muznib focused on reforming Muslims to adapt to modern-day students. Muznib's thoughts on Islam and the Islamic religion show that he was optimistic about the Islamic world awakening and transitioning from darkness to light. In this regard, Muznib's ideas about Islamism at the time are still very relevant today. At the same time, Turkism was interpreted within the context of A. Muznib's social and political views, and his thoughts on the future of the Turkic world, including the people of Azerbaijan, were examined. Thus, Muznib attempted to convey to his compatriots the importance of understanding Turkism, and he believed that the Azerbaijani people would regain independence based on it. We value Alabbas Muznib's conclusions on Turkism, Turkish unity, and Turanian ideology. Muznib's conclusions and considerations on these issues, in our opinion, are as relevant today as they were a century ago. His writings on the place and role of Azerbaijan and Azerbaijani Turks in the realization of Turkish unity, in particular, remain relevant.

Keywords: *Philosophy, Islamism, Turkish-Islamic Unity, Turanism, Turkism, National Independence, National Enlightenment*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

Тюркизм и исламизм в мировоззрении Аль-Аббаса Музниба

д.ф. по философии, доц. Фаик Алекперли

Национальная академия наук Азербайджана,

Институт философии и социологии

Ведущий научный сотрудник

Баку, Азербайджан

faikalekperov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8865-568X>

Дата подачи статьи в редакцию: 26.01.2023

Дата подтверждения статьи к публикации: 17.05.2023

Резюме

В статье показано, что тюркизм, исламизм, модернизация, национальный язык и другие вопросы занимают важное место в мировоззрении азербайджанского тюркского мыслителя Аль-Аббаса Музниба. Важное место во взглядах А.Музниба занимают критика консерватизма и соответствие условиям современной эпохи. А.Музниб воспринимал просвещение как важный путь для национального пробуждения азербайджанского народа и выступал сторонником проведения реформ в обществе. Мыслитель, критикуя мусульманский мир, находящийся в последние века в упадке, никогда не был радикальным и старался быть внимательным в этих вопросах. Основным объектом критики Музниба была не исламская религия, а лицемерные священнослужители, выступающие от имени этой религии. Музниб сосредоточился на проведении реформ для адаптирования мусульман к требованиям современного периода. Мысли Музниба об исламской религии показывают, что он был уверен и надеялся на пробуждение исламского мира и его выход из тьмы. С этой точки зрения его представления об исламизме в то время чрезвычайно актуальны и сегодня. В то же время в статье комментируется тюркизм в рамках общественно-политических взглядов А.Музниба, а также анализируются его мысли о будущем тюркского мира, в том числе азербайджанского народа. Таким образом, Музниб пытался донести до соотечественников, что понимание тюркизма очень важно, и верил, что азербай-

джанский народ вновь обретет независимость на основе тюркизма. Мы высоко ценим выводы мыслителя относительно тюркизма, тюркского единства, туранской идеологии. На наш взгляд, выводы Музниба по этим вопросам, высказанные им соображения сегодня столь же важны, как и сто лет назад. В частности, сохраняет свое актуальность написанное им о месте и роли Азербайджана и азербайджанских турков в реализации тюркского единства.

Ключевые слова: философия, исламизм, тюрко-исламское единство, туранизм, тюркизм, национальная независимость, национальное просвещение.

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

Azərbaycan türk mütəfəkkiri Əlabbas Mütəllibzadə-Müznib (1883-1938) 1883-cü ildə Bakıda anadan olmuşdur. Bakının sonuncu xanı Hüseynqulunun nəslindən olan Müznib əvvəlcə baqqal dükanında, sonralar xarrat, dəmirçi və arabadüzəldən usta yanında şagird işləmişdir (Əliyeva, 2018/1, “Türküstan” qəzeti).

İbtidai təhsilini mədrəsədə almış Müznib, bir müddət də rus-tatar (Azərbaycan) məktəbində oxumuşdur. Təhsil aldığı dövrlərdə fars və rus dillərini öyrənmiş, eyni zamanda, türk tarixinə və İslam dininə dair geniş məlumatlar əldə etmiş, bu mövzularda dövrünün məlumatlı şəxsiyyəti kimi tanınmışdır. Müznib də bir çox çağdaşları kimi, ədəbiyyat və mətbuat aləminə 1905-ci ildə baş vermiş I Rusiya inqilabından sonra gəlmiş, çox keçmədən üsyankar ruhu, türkçü və islamçı əqidəsi ilə ictimai-siyasi dairələrdə böyük marağa səbəb olmuşdur.

İlk şeirləri 1907-ci ildən başlayaraq “Təzə həyat”, “İttifaq” qəzetlərində nəşr olunan Müznibin vətənin və millətin taleyi ilə bağlı yazdığı şeirləri onu xalq arasında tanıtmışdır. O, 1908-ci ilin payızında ata-baba sənətini – arababəndliyi buraxıb, “İttifaq” qəzetində mürəttib kimi fəaliyyət göstərmişdir. Milli-azadlıq ideallarını tərənnüm edən “Hüriyyəti-bəşəriyyə” adlı şeirlər kitabı 1909-cu ildə işıq üzü görmüşdür (Ağayev, 2006, 6).

Mirzə Əbdülxaliq Axundov 1909-cu ilin martında Bakıda satirik “Zənbur” jurnalını nəşr etməyə başladıqda, Müznibin timsalında özünə çoxdan axtarışında olduğu baş redaktoru tapdı. Bununla bağlı tədqiqatçı-alim İslam Ağayev yazır: “XX əsrin böyük satiriki M.Ə.Sabir ilə olan üzvü yaxınlıq Ə.Müznibin bir qədər əvvəl romantik lirikada bir inilti və sızıltı ilə eşidilən səsinə gurlaşdırır, ən başlıcası o, öz ictimai tənqid hədəflərini daha ünvanlı şəkildə nişan alır. Ə.Müznibin “Zənbur” jurnalının 1910-cu ilə təsadüf edən dövrü onun satira yaradıcılığının yüksək zirvəsini təşkil edir. Bu dövrdə Ə. Müznib daha məzmunlu və daha kəskin yazır” (Ağayev, 2006, 8).

Ə.Müznib 1910-cu ilin sonlarında “Zənbur” bağlandıqdan qısa müddət sonra, “Hilal” adlı həftəlik qəzet nəşr etdirdi. Həddindən artıq tənqidçi ruhu və çarizm siyasətinin ifşası ilə diqqətçəkən bu qəzet ilk sayı hələ mətbuatda ikən müsadirə olundu. “Hilal”ın 1911-ci ilin ilk aylarında beş sayı işıq üzə görsə də, çox keçmədən o da bağlandı (Sarıahmetoğlu, 2021, 86). “Hilal”dan sonra şairin yayımlamağa başladığı “Şihabi-saqib” jurnalının (1911) aqibəti də fərqli olmadı (Azərbaycan multikulturalizminin elmi-fəlsəfi və ictimai-publisistik qaynaqları, 2021, 215).

Müznib hökumətin əleyhinə yönəlmiş yazılarına görə, 1911-ci ilin yazında həbs olunur. Çar məhkəməsinin çıxardığı hökmə görə o, ömürlük Sibirə sürgün olunur. Müznib xatirələrində bununla bağlı yazırdı: “1911-ci ilin 19 martında “Şihabi-saqib”i qapadılar və həmin gecə evimə jandarma gəlib özümü də həbs etdilər... Məhkəməyə verildim... 27 fevralda “Hilal” qəzetinin işi çıxdı. İstintaq şöbəsinin Bakı şöbəsi tərəfindən işimə baxılıb Sibiriya sürgün olunmağıma qərar verildi. 1912-ci ilin fevral ayının 12-də Sibiriya sürgün olundum” (Əlabbas Müznibin arxiv. Qovluq 37 (52), 8). O, 1912-1913-cü illərdə Sibirin İrkutsk bölgəsində sürgün həyatı yaşamışdır. Amma üsyankar ruhlu şair, Sibirə də yazmağa davam etmiş, orada yazmış olduğu şeirləri Bakı mətbuatında nəşr olunmuşdur (Ağayev, 2006, 12).

Romanovlar sülaləsinin qurulmasının 300 illiyi 1913-cü ilin ortalarında qeyd olunduğu zaman, Müznib əfv olunub Bakıya qayıdır və yəni-dən mətbuat-nəşriyyat sahəsində işini davam etdirir. Belə ki, 1914-cü ilin payızında böyük qardaşı Əbülfəz Mütəllibzadənin adına “Dirilik” adlı məcmuə təsis edir. Müsavat Partiyasının lideri, mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Milli dirilik” adlı silsilə yazıları da ilk dəfə bu jurnalın səhifələrində nəşr olunmağa başlayır. Azərbaycanda türkcülük fikrinin yayılmasında Müznib və onun “Dirilik” jurnalı ətrafına cəmləşən milli-ədəbi qüvvələr əhəmiyyətli rol oynamışlar. Müznib 1915-ci ildə bu jurna-

lin səhifələrində Rusiya imperatoru I Pyotrun türk-müsəlman düşmənçiliyini təşviq edən "Vəsiyyət"ini nəşr etdikdən sonra yenidən təqiblərə məruz qalır, 1916-cı ildə isə jurnal bağlanır.

Müznib 1915-1916-cı illərdə satirik "Babayi-Əmir" jurnalının da redaktoru olmuşdur. "Dirilik", "Babayi-Əmir"dən sonra 1917-ci ildə "Türkün səsi" adlı qəzet çıxarmaq fikrinə düşür. Rəsmi dairələrdən isə lazım olan izni ala bilmir. Müznib 1913–1917-ci illər arasında milli mətbuat səhnəsində geniş şəkildə çalışmaqla yanaşı, Şərq və Qərb ədəbiyyatından da tərcümələr etmişdir (Ağayev, 2006, 13-14).

Rusiya imperiyasının süqutundan sonra, ədəbi və siyasi sahələrdə daha geniş fəaliyyət göstərən Ə.Müznib 1919-cu ilin əvvəllərində Zülfüqar Hacı bəy ilə birlikdə "Övraqi-nəfisə" jurnalının redaktorlarından biri olmuşdur. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının rəsmi nəşr orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində türklüyün tarixi və məsələləri üzərinə bir sıra ardıcıl məqalələr nəşr etdirmişdir (Əliyeva, 2018/1, "Türküstan" qəzeti).

Azərbaycan Cümhuriyyəti süquta uğradıqdan sonra, onun yerində qurulan Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası rejimi dövründə bir müddət, yəni 1920–1926-cı illər arasında mətbuatda çalışmışdır. Şuşada 1920-1921-ci illərdə "Qarabağ revkomunun əxbarı", "Qarabağ fəqərəsi" qəzetlərinin nəşiri, eləcə də Qarabağ siyasi-maarif idarəsinin müdiri olmuşdur.

Ə.Müznib 1922-1923-cü illərdə Qubada "Quba qəza icraiyyə və firqə komitəsinin əxbarı", "İki dirilik" qəzetlərini nəşr etdirmişdir. "Komunist", "Molla Nəsrəddin", "Kəndçi" və digər qəzet-jurnallarla 1924-1925-ci illərdə əməkdaşlıq etmişdir (Ağayev, 2003, 75-76).

Qeyd edək ki, çalışdığı mətbuat orqanlarında ona daim millətçilik sahəsində yazdıqları xatırladılmış, sonda isə vaxtından əvvəl "təqaüdə göndərilmişdir". Bununla da 1926-cı ildə mətbuatdan ayrılıb, ədəbiyyat sahəsində araşdırmalar aparmağa başlamışdır.

Müznib 1927-1937-ci illər arasında XIX–XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərindən ibarət olan bir sıra kitablar yayımlamışdır: "Molla Nəsrəddin məzhəkələri" (1927), "Aşıq Pəri və müasirləri" (1928), "Nakam (İsmayıl bəy Sədrəddinbəyov)" (1928), "Natəvan" (1928), "Abbas Səhhət" (1928, 1935), "M.Ə.Sabir" (1929), "S.Ə.Şirvani" (1930) və b.

İslam Ağayev yazır ki, Ə.Müznib bu illərdə M.P.Vaqifin, M. Hadinin, sonra isə C.Cabbarlının əsərlərinin tərtibinə başlasa da, bunların nəşrinə nail ola bilmir. Hələ 1920-ci illərin əvvəllərində qələmə aldığı "Bakıda millət müharibəsi" və "Qarabağ xatirəti" memuarlarını yazmaq üçün

materiallar toplayır. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı ilə səkkiz çap vərəqi həcmində olacaq “Ədəbi xatirələr” adlı kitab yazacağı barədə müqavilə bağlayır (Ağayev 2006, 15). Həmin əsərlərin nəşrini görmək isə ona qismət olmur. Aynurə Əliyeva yazır: “Əlabbas Müznib, təxminən, otuzillik bir yaradıcılıq yolu keçir. Bu illər içərisində o, yüzlərlə poetik əsər, publisist məqalələr yazır. Təxminən, on adda qəzet və jurnala nəşir və redaktor olur, tərcüməçilik sahəsində də uğur əldə edir. Azərbaycan xalq ədəbiyyatının bir sıra görkəmli nümayəndəsinin ədəbi irsini ilk dəfə olaraq toplayıb nəşr edir, onlar haqqında bu gün hələ əhəmiyyətini itirməmiş diqqətəlayiq tədqiqatlar yazır” (Əliyeva, 2018/2, “Türküstan” qəzeti).

Əlabbas Müznib 27 avqust 1937-ci ildə həbs edilib, bir millətçi kimi mühakimə olunub, səkkiz il müddətinə Sibirə sürgün edilir. O, 1938-ci ilin 28 avqustunda Vladivostok yaxınlığındakı xüsusi məntəqədə vəfat etmişdir (Ağayev, 2003, 87).

Müznibin dünyagörüşündə türkçülük

Əlabbas Müznib türk romantizminin (Azərbaycan) nümayəndəsi olmaqla yanaşı, türkçülük və milli istiqlalçılıq ideyalarını da təbliğ etmişdir. “Hürriyyəti-bəşəriyyə” adlı ilk şeirlər kitabında o, türklükdən və millətin azadlığından bəhs edərək bu yolda milli mədəniyyətin əhəmiyyətindən söz açmışdır. Mütəfəkkirin fikrincə, müstəmləkə həyatı yaşayan türk-müsəlman xalqları, artıq köləlikdən azad olmalıdırlar. O yazırdı:

Necə ucalmasın atəşi-ahımız,
Olub bəsteyi-zülm şəhr əhlimiz.
Necə çıxmasın naləmiz göylərə,
Müsibət yağar dəmadəm yerlərə

(Müznib, 2006, 6).

Vətənpərvər şair olan Müznib Vətəninin, millətinin Çar Rusiyasının əsarət altında qalması ilə heç cür barışmaq istəməyib. Belə vaxtda rahat yeyib- yatmağı, arsız millət olub torpağı ədaya satmağı doğru saymamışdır. Mütəfəkkirin fikrincə, Çar Rusiyasının işğalı altında yaşayan türklər buna son verib milli hökumətlərini qurmalıdırlar. Müznib yazırdı:

Ey dəli könlüm, Vətənə ver rəvac,
Heç rəvadırmı verək qeyrə bac.
Milli hökumət dilərik sadəcə,

İstəməriz təntənəli xəttü tac
Nalə ilə gəlməz hökumət ələ,
Dərdimizə hərbdür ümdə əlac.
Hərbə gərək hazır olaq hər b üçün.
Əldə silah etməyə var ehtiyac,
Hərblə pərvərdə olan türkləriz,
Xaki Vətəndir bəzəyim, xəttü tac,
Qeyrət edib zülməti zülmə gərək,
Şöleyi-şəmkirimiz olsun sirac

(Müznib, 2006, 21).

“Olsam da mən” (1 aprel 1915-ci il, “Dirilik” jurnalı) şeirində isə şair millətini “Leyla” adlandırır, özünü “Məcnun” gözündə görmüşdür. Müznib xalqın azadlığı uğrunda Vətənindən sürgün edilib və nə qədər miskin qalıb, qəmküsar olsa da, yenə də sevdiyi bir ad var idi: millət. O yazırdı:

Millətimdən çəkməyəm əl, xarü zar olsam da mən,
Dönməyəm əzmimdən hərgiz tarimar olsam da mən.
Tərk edildimsə Vətəndən, məqsədim tərd olmadı,
Tərki-məqsəd etməyəm məhkumi-dar olsam da mən.
Kainat ilə dəyişməm millətin ən acizin,
Ac-susuz, miskin qalıb, biqəmküsar olsam da mən.
Sevdiyim bir şey varsa, ol da millət ləfzidir,
Eyləyəm ol ləfzə səcdə parə-parə olsam da mən.
Öylə məftunam ol ismi-pakə kim, Allah bilir,
Başımın tacı olar, gər hökmdar olsam da mən.
Baxmaram tənə-rəqibə xidmətindən doymaram,
Sevgilimdir, sevgilimdir, şəhriyar olsam da mən.
Aşiqi- dildadəyəm, Leylayi-nami-millətə,
Dostlar, ondan bilin, məcnun mədar olsam da mən

(Müznib, 2006, 23).

Göründüyü kimi, Müznibin bu şeirində millət və Vətəninə bağlı olmaq ali hisslərlə əks olunub. Millət, Vətən duyğusunu ali səviyyədə özündə təzahür etdirən Müznib hesab edirdi ki, hər bir türk, Azərbaycan türkü öz milli qürurunu, milli izzətini dərk edərsə, o zaman milli haqlarının qəsbinə yol verməyəcəkdir. Bu baxımdan o, “Millət” şeirində (“Dirilik”, 16 mart 1915-ci il) yazırdı:

Hər kəsdə olsa izzü şərəf, qüdrətü kamal,

Qoymaz hüquqi-millətini məhv edə zəval,
 Sevdayi-eşq-mal ilə satmaz həqiqəti,
 Etməz özünü duni-rəzil əzməyə xəyal.
 Ey nazü izzilə yaşayıb kef edən cənab,
 Bir dəm ayıl ki, etdi ədu həqqi payimal.
 Verməz səmər təməllüq ilə toplanan mənal,
 Məzlumi tapdalayıb güc ilə yığdığı o pul,
 Qəmdir, ələmdir, dərdü bəla, nə var, dürrü bəla,
 Dəysin pulun başına sənin, ey yalaq, ləin,
 Ey nikbəti-təbiət aya ləngeyi-əməl.
 Barı, əlində saxla bu milli lisanını,
 Hifz eylə milli adətini varikən macal.
 Bax, büsbütün çoluq-cocuğun əcnəbiləşib,
 Dili yox, libası yox, hünər az, vaxt purmahal.
 Hər kim ki öz dilini atıb özgə dil tutar,
 Sanma o dillidir, yox, odur ən birinci lal.
 Müznib, qılinc olmasa, bu qövm öz işin,
 Qanmaz, yer üzrə ensə də xəllaqi-zül-cəlal.
 Qanmaz, yer üzrə ensə də xəllaqi-zül-cəlal.

(Müznib, 2006, 31).

Müznib çox haqlı olaraq bir millətin varlığında milli dilin, milli adətənənələrin əhəmiyyətini yüksək dəyərləndirmişdir. O, başqa bir şə-
 rində də milli dilin, milli-dini adət-ənənələrin əhəmiyyətindən bəhs
 edərək yazırdı:

Arif danışmır öz dilini, rusca söyləşir,
 Dilimiz kimi fənaya gedibdir vüqarımız.

İslam adı olubdu bizə bir ləkeyi-cəmal,
 Heç yerdə qalmamışdı bizim etibarımız.

Cəmiyyət hər biri özünü bir yanə çəkir,
 Mövludi dörd yerə bölüb ərbabi-giramımız

(Müznib, 2006, 58).

Mütəfəkkir “Əhsən, həzar, əhsən!” şə-
 rində yazırdı ki, ziyalının
 üzerine düşən vəzifə onu parçalamaq deyil, bütövləşdirmək olmalıdır.
 Onun fikrincə, ən önəmli olan ziyalı milli kimliklə dini kimliyin fərqi-
 ni cəmiyyətə başa salmalı və milli hüquqlarını öyrətməlidir. Müznib yazırdı:

Millət ki, hər hüququn, sayəndə anlayıbdır,
Tarixini bilibdir, milliyyəti qanıbdır.
Sanma ziyalı qardaş, millət səni danıbdır,
Yox, yox qəsəm xudaya, dərdində lap yanıbdır,
Ey kani-elmü ürfan, əhsən, həzar, əhsən!
Ey millətə nigahban, əhsən, həzar, əhsən!

(Müznib, 2012, 69).

Şairin fikrincə, milliyyətini dəyərləndirməyən, milli dilini qoruya bilməyən, adət-ənənələrindən uzaq düşən xalqın gələcəyi yoxdur. Xüsusilə də öz dilini atıb başqa dillərdə danışanları “lal” hesab edən şair-mütəfəkkirə görə, ümidimiz ancaq milli dilimizə sahib çıxmaq, adət-ənənələrimizi yaşatmaq və istiqlala nail olmaqdır. Bu baxımdan o, “Ümid” şerində milli istiqlalın bir gün gerçək olacağına inanıb yazırdı:

Göyər, ucal, fələkə baş çək, ey nihali-ümid!
Görünməsin bizə asan ikən məhali-ümid.
Həyat qönçəsi olmaz zəmanədə xəndan,
Ümid gülşəninə axmasazülali-ümid.
Zəvali-halı görüb qan, dirilmək olmayacaq,
Bir kiridarda olmazsa bir kəməli-ümid.
Münəvvər olmayacaq ümmətin qara qəlbi,
Görünməyincə göz gün kimi cəməli-ümid.
Görün ilahi! Pərişan ola o cəmiyyət,
İçində olmaya gər qal ilə məqali-ümid.
Yapış ümidə əgər fəteh olmaq istərsən,
Hanı o qüvvə ki, kəskin ola misali-ümid

(Müznib, 2006, 32).

Bu şeirdən anlaşılır ki, hər hansı cəmiyyəti yaşadan ümidlər, ən başlıcası, “milli ümidlər”dir. Müznibin düşüncəsindəki “milli ümidlər” millətin öz əlinin öz başında olması, yəni milli hökumətə sahibliyi demək idi. Müznib yaxşı bilirdi ki, dünənədək türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan türkləri azad, hürü yaşamış və milli dövlətlərə sahib olmuşlar. Sadəcə, son əsrlərdə türk xalqları, əsasən, qəflətə düşüb cəhəlet girdabına yuvarlanmış, nəticədə böyük əksəriyyət milli dövlətlərindən məhrum olmuşdur. O, “Mənzumə” şerində yazırdı:

Özüni hifzi-qadir olmayan cəng mələmətdir,
 Utanmazmı vurur dəm səhm vüsalatdan, sələbətdən.
 Quru lafü-güzaf ilə yaşarmı daimyətlə.
 O millət ki, olub məhrum sənətdən, ticarətdən?
 Bu gün millətin ayrı, günü doğmuş məhəbbətlə,
 Gər gedər feyziyab olmaq bu ənvari-hidayətdən.
 Rəqabət ərsəsinə biz dəxi qoyduq qədəm, lakin,
 Təcahillə əzildin ortada şitəmə şəmatatdan,
 Dolub ayineyi-idarə kəmişjənki küdürətdə,
 Girizanin həmişə boş yerə ədəbü adətdən,
 Bu gün Şah məscidilə Xan evi, Qız qalası əlhəq,
 Birər fəryadi-ibrətdir təvarixi-səadətdən,
 Zəbuni-qəflət olmuş Qafqasiyanın xananü xaqani,
 Fənayə uğramış çoxları ətalətdən, bətalətdən.
 Qiyamət hövlünü daim bizə vəz eyləyir vaiz,
 Özü məhsuz olmaz leyk bu müdhiş qiyamətdən,
 Cahani zahidim çirkabi-küfrə qərq zənn eylər,
 Özün qurtarmamış girdabi-qüsli-cinabətdən!

(Müznib, 2006, 35).

İkinci Nikolaya ünvanladığı “Heykəli-istibdad qarşısında” şeirində yazırdı ki, Rusiya çarı türklüyün və İslamın düşmənidir:

Türklüyü məhkum qıldın bisəmə əfsanəyə,
 Kəbəyi-İslamı sənsən döndərən viranəyə,
 Aşınanı-hiyləşər sənsən satan biganəyə,
 Qəllü zənciri-səfa sənsən nurin fərzanəyə...

(Müznib, 2006, 22).

Fikrimizcə, türk-İslam məfkurəsindən çıxış edən Müznib “Dirilik” (1914- 1916) adlı jurnalı nəşr etməklə Azərbaycan türklərinə türklük və islamlıqlarını elmi-fəlsəfi şəkildə aşılamaq istəmişdir. O, həmin jurnalda çıxan məqalələrində yazırdı ki, dini və etnik mənsubiyyət arasında fərq vardır. Bu mənada yalnız türklərin özlərini “İslam milləti” adlandırması doğru deyildir. Çünki İslam dininə tapınan ərəb, fars, türk kimi bir çox müsəlman xalqları vardır (Ələkbərli, 2020, 106).

Ə. Müznib yazırdı ki, 1900-cü illərdə Azərbaycan türk mütəfəkkirlərindən – Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu Qafqazdakı türk və İslam bəlalərinə türklüyünü, islamlığını bildirmiş, yəni “həsbi-nəsəbini öyrətmiş”, “abavü əcdadını” tanıtmışdı. Müznib yazırdı: “Fəqət, bu yeddi-səkkiz

ildə nəşr olunan qəzetələrin yazıçılarından möhtərəm Əli bəy Hüseynzadə ilə Əhməd bəy Ağayev cənabları bu əhəmiyyətsizlikdən müstəsna. Çünki onlar böyük bir aləm kəşf etdilər. Millətlərinə milliyyəti qandıran kimi öz dili, öz mətbuatının fəraizidiniyyə kimi vacib olduğunu da anlatdılar. Ələlxüsus Əli bəy həzrətləri mətbuat aləmində fəvqəladə məharət göstərdi... farslaşdı... bərbad olan Qafqazdakı türk balalarına türklüyünü bildirdi, hesəb-nəsəbini öyrətdi, abavü- ecdadını tanıtdı. Lakin onların getməsi Qafqaz əhalisini başsız, böyüksüz buraxmış kimidir. Çünki o cənablar dilsizlərin dili, karların qulağı, korların gözü idilər. Müxtəsər, bir bölük maarif yetimi olan Qafqaz müsəlmanlarının ataları idi" (Müznib, 2006, 111).

Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlunun Azərbaycanda olmadığı bir dövrdə onların yolunu davam etdirən Ə.Müznib bir tərəfdən, türk kimliyini, digər tərəfdən, İslam mədəniyyətini təbliğ etmişdir. Müznib türkçülük və islamçılıq istiqamətini tutan əqidədaşları kimi hesab edirdi ki, millətin varlığı onun dilinin, milli adət-ənənələrinin qorunub-saxlanılmasından və milli istiqlalə nail olmasından asılıdır. O, "Məqsədimiz" məqaləsində yazırdı: "Binaəleyh biz dəxi özümüzü bir məqsəd sahibi sandığımıza görə alıb, müəşirət və həyatı-milliyəmizi tədqiqə başladıq, başladıqsa qüvvətli deyəcələrin deyintilərinə düçar olduq. Lakin o düçar olmağın acısı Qafqaz əhalisinin halında olan aclığın yüzdən biri qədər bizə təsir etmədi. Çünki tədqiqatımızda əhalinin yüzdə doxsan doqquzunu hansı dindən, hansı məzhəbdən və hansı millətdən olduğunu bilməyən gördük, hər bir müsəlmandan – "hansı dində, hansı məzhəbdə və hansı millətdənsən" – soruşduqda "İslam dinindən, İslam millətiyəm" – cavabı alınırdı. Yazıq səksən-doxsan il ömür edib din, məzhəb ilə millətin ayrı-ayrı olduğunu hələ başa düşməmişdir. Halbuki İslam dinində ərəb, fars, türk millətləri var. Hakəza xristian türkləri dəxi vardır. Və hər bir dini qəbul edə bilər. Məzhəb də elədir. Lakin milləti din adı ilə adlandırmaq böyük nöqsandır. Belə bir millətin yaşamaq ümidində olması xətdir. Bu səbəbilə əhalimizə millətini tanıtmmaq üçün bir müfəssəl "Türk tarixi" yazmışdıq" (Müznib, 2006, 113-114).

Mütəfəkkir "Qafqasiya tarixi" məqaləsində yazırdı ki, millətlər öz övladlarına hansı irqdən, cinsdən, etnosdan olduqları haqqında bilgi verdikləri halda, Qafqaz türkləri bundan məhrumdurlar: "Tarixi bilməyən bir millət özünün nə olduğunu bilməz, özünün nə olduğunu bilməyən millətdə şərəf və izzəti- nəfsin olmağı qeyri-mümkündür" (Müznib, 2006, 115). Müznibin görüşünə görə, qədim bir qitə olan Qafqaz çox müxtəlif etnoslardan ibarətdir ki, buna əsas səbəb isə tarixən Asiyadan Avropaya köç edən qövmələrin bir hissəsinin burada məskunlaşmasıdır: "O

qəbilə əhalisinin bir miqdarının o qövmlərin nəvələrindən olduğu da zənn edilir. Bu cür zənniyyatdan sərf-nəzər etdikdə bu gün Qafqasiyanın əhalisi üç qismə bölünür: 1) Əsl Qafqaz əhli; 2) Turanlılardan olan türk, tatar və monqollar; 3) “Ariya” qövmlərindən olan ruslar ilə ermənilər və iranlılar və sair” (Müznib, 2006, 115). Ona görə Azərbaycan türklərinin millət kimi təşəkkülündə, əsasən, türk-tatarlar ilə yanaşı, türkləşmiş moğollar da iştirak ediblər.

Müznib “Nə etməliyik?” məqaləsində isə milli istiqlala nail olmaq üçün birliyə gəlməyin vacibliyindən bəhs etmişdir. Onun fikrincə, milli birliyə nail olmaq üçün yeni dövrün şərtlərini də nəzərə almalıyıq. Başqa sözlə, türk- İslam xalqları milli ittifaq etmək üçün əvvəlcə ortaq nöqtələri tapmaq lazımdır. O yazırdı: “Dərhaqiqət xəyalımız hüquqi-müzzimizni geri almaq, zalımın çəngəli-qəddarəsindən xilas olmaq isə müctəhid və mütəffiqərəy olub ittifaq etməliyik. Zira ittifaq elə br ali sifətdir ki, beş aciz onunla mütəəssüf olar isə əngüştümai-cahan olan bir cabbəri dəqiqələrlə belə macal verməyərək müzməhil edəcəkləri şübhəsizdir. Necə ki, bu xüsusda həkimi- banami-ələm alimi-siyasət Şeyx Sədi həzrətləri buyurmuşdur:

Murçəqanra çü bovəd ittifaq,
Şiri-jiyanra baderənd pust.
(Qarışqalar ittifaq etsələr,
Yırtıcı şirin dərisini yırtarlar).

Hakəza ittifaq kiçik bir qövmi böyük bir millət dərəcəsinə yetirdiyi kimi, nifaq dəxi böyük bir milləti də nabüd etməsi mühəqqəqdır. Bi-naənəleyh biz islam millətini boğazlayan cəlladların cəngalından qurtarmaq istərsək, hər halda, hər məkanda olursa olsun bir-birilə görüşüb müşavirə etməklə ittifaq etməliyik. Lakin biz müsəlmanlar elə qanı soyuq, elə havapərəst olmuşuq ki, bir acizi döyməyə ittifaq etməkdən başqa digər bir şeyə istedadımızın olmaması dəxi zənn olundu. Əcəba, bir acizin əksəriyyətlə döyülməsini özümüzə hünər saydığımız kimi ən alçaq bir qulluqçunun da qarşısından üzlərimizin qaçması nə dərəcə də namussuzluq olduğunu anlasaydıq, şübhəsiz hər ikisinin tərkinə çalışardıq. Odur ki, istiqlali-milliyəmiz, islahati-mülkiyyəmiz günü- gündən pozğunluğa, pərişanlığa üz çevirməkdədir. Halbuki indilikdə biz islam milləti üçün mövcud olan cəmiyyətlər heç bir dövləti-mütləqənin məmləkətində mümkün deyil. Əcəba, bütün ömrümüzü cəmiyyətlərdə keçirdiyimiz kimi istiqlali-milliyəmizə çalışdığımız nə olmuş, fəqət lağ-

lağiyat, müzəxrəfatilə söyləməkdən başqa bir şey olmamışdır” (Müznib, 2006, 109).

O, daha sonra yazırdı ki, milli birliyə nail olmaq üçün din amilindən də, yəni islamiyyətdən də faydalanmaq lazımdır. İslam dinində də millət birliyi, Vətən məsələsi mühüm yer tutur, Vətən üçün mücadilə vermək əsas amallardan hesab olunur. O yazırdı: “Məscid o müqəddəs, o ali yerdir ki, milləti- nücəbayi-islama bir hadisə ariz olduqda filfövr orada ərlər, qəhrəmanlar, ictimai edib haman hadisənin dəfinə, yəni tövsiyeyi-məmaliki islamiyyə haqqında məsləhət və məşvərət edərtilər. Amma burasını bilməliyik ki, o tərzdə, o qaydada ki, indilikdə biz milləti-islam dolanırıq, gələcəkdə belə ictimailik istər məsciddə, istər qeyri bir yerdə olmuş olsun, ağlar göz ilə həsrətini nə qədər çəkəcəyiksə də, lakin bir zərrəcə mümkün olmayacaq. O vaxt – “ah”, “əfsus” – dəxi fayda verməyəcəkdir. Hər halda, İslam qardaşlarımdan məzkur cəmiyyətləri qənimət bilib onu cəradan sərfi-nəzər etməklə dərdlərimizin çarəsinə tədbir etməkləri tövsiyə olunduğu kimi, dərdimizə çarə istərsək ittifaq etməliyik, – deyə xətm-i-kəlam edərim” (Müznib, 2006, 110).

Ə.Müznib Azərbaycan Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra da milli birlik məsələsinə həssaslıqla yanaşmış, türk xalqlarının birliyi üçün mücadilə etmişdir. Belə ki, Cümhuriyyətə qədərki dövrdə daha çox Çar Rusiyasının işğalı altında olan türk-İslam xalqlarının azadlığı üçün səy göstərən Müznib, növbəti mərhələdə isə müstəqil türk dövlətlərinin birliyi üçün əlindən gələni etmişdir. Bu baxımdan onun Cümhuriyyət dövründə yazdığı “Azərbaycan” (“Övraqi- nəfisə” jurnalı, sayı 5, 1919) şəri diqqətə layiqdir. O, adıçəkilən şerində bir tərəfdən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin əhəmiyyətindən, digər tərəfdən, müstəqil türk dövlətlərinin Turan irqi çərçivəsində birliyindən bəhs etmişdir. Eyni zamanda o, Azərbaycanı da arzuladığı türk birliyinin, Turanın mərkəzi hesab etmişdir. O yazırdı:

Azərbaycan çəlik güllər bağçası,
Bakıxanlar gülzarıdır bu ölkə.
Məhəmməd xan, Əhməd xanlar məskəni,
Cavad xanlar məzarıdır bu ölkə.

Turan irqi bu ölkədə boy atmış,
İgidliyin sancağın ucaltmış,
Dünyaları qeyrəti ilə donatmış,
Qəhrəmanlar peykarıdır bu ölkə.

Mədənləri fironları qudurtdu,
İsgəndəri uzaq yerdən gətirdi,
Nüşabəni, Sədanları böyütdü,
Sərkərdələr qəmxaıdır bu ölkə.

Turanboyu soya qarışmaz,
Qul olmağa heç bir zaman alışmaz,
Qucağında yad tutmağa çalışmaz,
Düşmənlərin əğyarıdır bu ölkə.

Moskovlular gözlərini yumdular,
Turanlıya barbar deyə cumdular,
Pozuldular, axır geri döndülər,
Xırsızların qəhbarıdır bu ölkə.

Məbudumuz üç boyalı bayrağı,
Kəbəmizidir hər bir ovuc torpağı,
Sevməz bu yer hər xaini, alçağı,
Doğruların asarıdır bu ölkə

(Min beş yüz ilin Oğuz şeiri, 1999, 666).

Müznib hesab edirdi ki, Turan-türk xalqları heç zaman əsarətlə barışmamış, qısamüddətli işğal dövrlərində də daim mücadilə edib, sonda yenidən müstəqilliklərinə qovuşmuşlar. O, “Yuğ qıgılıcı” şeirində bunu nəzərdə tutaraq yazırdı:

Altun yurdum qalmış idi bir zaman
Qanıqıcı düşmənlərin əlində.
Yavruları boyun söyküb baxardı.
Qoca kibi gücsüz əli belində.
Azərilər hər bir yanda ağlardı,
Lalə kibi yurəkləri dağlardı.
Çirkin dilək, alçaq məqsədli düşmən
İstərdi ki, Quran, İslam yox olsun.
Həm türklüyün bir şöbəsi Turanda.
Solsun da, həm qanlı əllərlə solsun

(Müznib, 2006, 42).

Türk böyükləri, türk aydınları heç zaman türk xalqlarının əsarət altında yaşamaları ilə razılaşmamış, əgər əsarət altında olan bir türk top-

lumu varsa, onun azad olunmasına çalışmışlar. Bu baxımdan, Müznibin Osmanlı dövlətinin hərbi naziri olmuş Ənvər paşaya həsr etdiyi “Qazi Ənvər paşa” şeri təsadüfi qələmə alınmamışdır. O, həmin şerində Ənvər paşanın türk böyüyü, türk komutanı kimi bütün türk xalqlarına sahib çıxmaq diləyinə ali duyğu ilə qarşılıq vermişdir. O yazırdı:

Ol dəm ki, bütün qanə, boyanmış dəmir əllər,
Türk ölkəsinin sancmış, idi bağrına xəncər,
Ol dəm ki, xilafət sönəcəkdi, batacaqdı,
Türk aləminin yoxluğu olmuşdu müqərrər.
Ol dəm ki, hilal arizinə yırtıcı qartal
Salmışdı amansızlıq ilə qara şəhpər,
Ol dəm ki, səlib əhli edib şiddətü tüğyan.
İstərdi dönə бүtkədəyə Kəbəyi-əthər,
Ol dəm ki, Məhəmməd (s) adı təqdir olunurdu.
Quran tutulurdu nə rəzalətlə məhqər,
Doğurdu böyük türk elinə fəzli-ilahi
Ənvər paşatək fatehü qaziyü hünərvər;
Güldü üzü türk aləminin, oldu fərhənək,
Buldu qədəmi-pakı ilə türk eli zivər;
Ənvər paşa, ey çalisi-övrəngi-rəşadət,
Ənvər paşa, ey qahirəyi-ədayi-sitəmgər.
Ey Şərqi münəvvər edən ənvari-zəfərlə,
Ey türki edən qüdrəti qüvvətilə müzəffər,
Tariximizi şanlatan, ey şanlı igit türk,
Afaqımızı parlatan ey şöleyi-əzfər,
Sərdin bir zərbi ilə heykəli-zülmi,
Bir vaxtda ki, qalmış idi türk eli bisər

(Müznib, 2006, 39-40).

Göründüyü kimi, Ə.Müznibin düşüncəsində Ənvər paşa türk birliyinə, Turana nail olmağa çalışan türk qəhrəmanı, türk igidi olmuşdur. Şübhəsiz, Ənvər paşanın Azərbaycan Cümhuriyyətinə etdiyi yardımlar, xüsusilə də kiçik qardaşı Nuru paşanı Qafqaz İslam Ordusunun komandiri qismində Azərbaycana köməyə göndərməsi Müznibin düşüncəsində böyük, müqəddəs əməl idi. Fikrimizcə, məhz bu qardaş yardımını nəzərdə tutan Müznib “Əməlpərvəranə bir xatirə” şerində türk birliyindən, Turandan bəhs edir. O yazır:

Ey türklüyün nişanəsi, yüksək səmələrə
 Yüksəl, səninlə yüksələcəkdir əməllərim,
 Yüksəl, başın təmas eləsin ərşi-əkbərə,
 Yüksəl, hüzuri-həqqə irişsin əməllərim,
 Zira nəbiyyi-məqsədimin Cəbrəilisən,
 Ülvi diləklərin əbədi bir dəlilisən.

Ey türklüyün bu ölkədə yüksək minarəsi,
 Ey heykəli-mövbüdü Allahü əkbərin,
 Şərqin səmayi-izzədə parlaq sitarəsi,
 Çirkin əsərini əzmək üçün vəhşi bərbərin,
 Girdi hilal şəklinə ruhi-Süyüm bikə,
 Etdi başında qartalı min parça, min tikə.

Oldu cahanə türk elinin qüvvəti sübut,
 Kinli, inadlı düşmənimiz eylər etiraf,
 Dünya üzündə türk eli bir eldi ləyamut,
 Etməz zəif onları min hərbi, min məsaf,
 Dünya olunca hökm edəcək türk uluqları,
 Dünya durunca həp duracaq türk uruqları

(Ağayev 2003, 115-116).

Beləliklə, Əlabbas Müznibin türkçülük, türk birliyi, Turan məfkurəsi ilə bağlı gəldiyi qənaəti çox yüksək qiymətləndiririk. Bizcə, Müznibin bu məsələlərlə bağlı gəldiyi nəticələr, irəli sürdüyü mülahizələr yüz il əvvəl olduğu kimi, hazırda da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də onun türk birliyinin gerçəkləşməsi yolunda Azərbaycanın, Azərbaycan türklərinin yeri və rolu barədə yazdıqları öz aktuallığını qoruyub-saxlamaqdadır.

Müznibin dünyagörüşündə islamçılıq

İslamlıq məsələsinə gəldikdə, Müznib İslam dini və onun banisi Məhəmməd peyğəmbərin (s) həyatı ilə bağlı məqalələr yazmış, Allah Rəsulundan bəhs edən “Muxtarnamə” romanını türkcəyə tərcümə etmişdir. Onun İslam dininə dair ən dəyərli kitabı isə “Müxtəsər ənbiya və İslam tarixi”dir.

İslamiyyətlə bağlı Müznibin ən çox diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri Məhəmməd peyğəmbərin (s) yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləridir.

Müznib Həzrət Məhəmmədə (s) həsr etdiyi “Mövlud” şerində yazırdı ki, Peyğəmbərin

(s) dünyaya gəlişi ilə həmin ayda möcüzələrin baş verməsi təsadüfi deyil. O yazırdı:

Doğmuş bu gün ami-cahan,
Bir tacdari-əzəmi,
Kim, haqq vicudilə anın,
Etmiş müzəyyən aləmi.

Mehri-cəməli-çərxdə,
Xurşudi bitab eyləmiş.
Əymiş hilali taq tək,
Şəməşiri əbruyi-xəmi

(Müznib, 2006, 38).

Müznibin fikrincə, bununla da bəşəriyyətdə yeni başlanğıcın əsası qoyulmuş, insanlar Peyğəmbərimizin (s) yaydığı haqq dininə tapınmağa başlamışlar:

Şəkli bəşərdə ibtida,
Ərzi-cəmal etmiş həqqə.
Xəllaqi-haqq ol vəchilə,
Məhbub qılmış aləmi.

Oldur nəbii-mürsəlin,
Oldur şəfiə müznibin,
Səlavat ilə zikr eyləyək,
İmami-Rəsuli-əkrəmi

(Müznib, 2006, 39).

Fikrimizcə, Müznibin Məhəmməd peyğəmbərə (s) həsr etdiyi şeirləri arasında “İqrari-iman”ı fəlsəfi-mənəvi mənasına görə xüsusilə diqqətəlayiqdir. O, bu şerində yazır ki, Peyğəmbərin (s) mövludu cəhalət və nadanlıq içində boğulan insanlar üçün nicat yolu olmuşdur. Belə ki, onun üzünün nuru ilə Allah Quranı müsəlmanlara göndərmişdir. Müznibin fikrincə, bunu təsdiq edən də Quranın özüdür:

Açıldı mehrin ilə çeşmi-iman, ya Rəsulullah,
Silindi nurun ilə qəlbi-əzan, ya Rəsulullah.
Bəşərsən, zahirən, lakin məqami-həqq məkanındır,

Lisani-xaliq aləmi-həqiqətdə lisanındır.
 Sən əvvəli-zati-məailisən ki, Quran mədhi-xanıdır,
 Bunu təsdiq edər Quranü Fırqan, ya Rəsulullah.
 Qədəmi-pakin ilə izzəti-insan füzun oldi,
 Yığıldı Kəbədən əsnam, o saqi-sərnigun oldi.
 Təcəlləyi-cəmalından ədular bağrı xun oldi,
 Cahana bəxş qıldın feyzü ehsan, ya Rəsulullah
(Müzəbib, 2006, 29).

Mütəfəkkirə görə, Peyğəmbərimizin (s) İslamı təbliğ etməsi ilə insanlar arasında bərabərlik, ədalət və azadlıq ideyaları yayılmış, bununla da Rəsulallahın dövründə, artıq cəhalətdən əsər-ələmət qalmamışdı. Peyğəmbərimiz (s) irqindən, cinsindən asılı olmayaraq, bütün insanların bərabər olması ideyasını irəli sürmüşdü. O yazırdı:

Qurtardı iqrari-biismi-rəbbinə xəlqi cəhalətdən,
 Sən əvvəlki zati-müəzzimsən, mələik ərşi-izzətdən.
 Enib oldi qapıda cümlə dərban, ya Rəsulullah.
 Yədi-ecazkarında kim açdı xəlqə şəhrahı,
 Ləki-möcüz bəyanında buyrdun hikmətullahı.
 Müsavi eylədin mərdü zənn, ey şahlar şahı!
 Hüquqa, hökmə malik olan insan, ya Rəsulullah:
 Təcəlləyi-cəmalın tirə ərzi-tabnak etdi,
 Həqiqət hali parlatdı, xurafatı həlak etdi.
 Sən əvvəli-insani-kamilsən, səninlə iştirak etdi,
 Qəzadə mərdü zən, əşyax, sibyan, ya Rəsulullah.
 Zinani, sirqəti, xəmrə, riyani, qətl-i-xvani,
 Ümumən nəhy edib, etdin müəzzəz şaki insani.
 Səxani, rəhmi, sidqi, himməti, bicize-ətəki,
 Edib fərz, eylədin qüdrəti nüməyan, ya Rəsulullah
(Müzəbib, 2006, 29).

Şairin fikrincə, nə qədər ki, müsəlmanlar Peyğəmbərin (s) qoyduğu yolla gedirdilər, onda bütün dünyada cahangir və məşhur idilər. Bu yoldan kənara çıxdıqdan sonra müsəlman dünyasında vəziyyət tamamilə dəyişdi:

Nədən ki, hökmünə baxdıq, cahangiri zaman olduq,
 Ədalət kani olduq, həm də məşhuri-cahan olduq.
 O gün ki, inhiraf etdik, zəlili-insü can olduq,

Əsir etdi bizi hər yerdə üdvan, ya Rəsulullah
Oturdi məsnədində alim adlı bir para nadan,
Şəriət söndü, din getdi, məmalik olan həm viran,
O şövkət, ol sələbətdən qalıb bircə quru əfğan,
Fənaya uğramış iqrari-iman, ya Rəsulullah

(Müznib, 2006, 30).

Müznib hesab edirdi ki, cəhalət və avamlığın hökm sürdüyü müsəlman məmləkətlərinin cəhalət və nadanlıq girdabından xilas olmalarının yolu erkən İslama qayıtmaq və Peyğəmbərin (s) qoyduğu qaydalara əməl etməkdir. “Yalnız İslamın ərsə ucalmış minarələri Yer ilə Günəş arasında əmini- sadıq”dır. Müznib yazır:

Səni sevən kişidə olsa qüvvəyi-iman,
Şəhidi-tiğ olub əduyə eyləməz təslim.
Səni sevən kişi gər olsa sahibi-Quran,
Əlini qoymaz uzatsın turfana əhli cəhim

(Müznib, 2006, 30).

Ə.Müznib “Üləma və ruhanilərimiz” məqaləsində İslamın adından danışan, ancaq şəriətin qanunlarına əməl etməyən ruhaniləri tənqid edir. O yazırdı ki, müsəlman dünyası cəhalət və nadanlıq içində batdığı, min bir müşkül və əzaba düşər olduğu Birinci Dünya müharibəsi dövründə üləmaların və ruhanilərin bunlara reaksiya verməmələri doğru deyildir: “Binaənəleyh bu gün dünyanı dəhşətli yanğınlara yandıran, qanlı faciələrə məruz edən bu cahan müharibəsinin baisi məzkur milliyyət və dəyanət məhkəməsində əfv edilmədiyi kimi üləma və ruhanilərimiz dəxi əfv ediləcək müqəssirlərdən deyildir. Əgər onların bugünkü hərəkət və sükunəti ətrafınca tədqiq və təhqiq edilərsə, cahan müharibəsinin baidindən eylər və ən əvvəl üləma ruhanimizin məcazaiti təqdir edəcəyi təbiidir. Zira bu müharibə içində keçirtdiyimiz qailə, rast gəldiyimiz müşkülət və düşər olduğumuz müsibət din və milliyyət ayrısı olanları mütəssir etdiyi halda, üləma və ruhanimizdə əsla bir təsir müşahidə olunmadı. Sanki yanan evlər, dağılan xanimanlar islamın, heyvancasına kəsilən başlar, boğazlanan qocalar, namusları çirkin ayaqlar altında əzilib çeynənən xanım qızlar islam deyilmişlər. Halbuki bu ölüm, faciə dünyada aqlatmamış bir bəşər buraxmamış, hətta daş ürəkli qatillərin dəxi kəsdiklərinin tamaşasına rıqqətlənib ağladığı da rəvayət olunur. Buna binaən qatilin rıqqətinə, üləmamızın rahat yaşamağına baxdıqda demək olar ki, o müslüm və müslümlərin, yəni məzlum və məzlumələrin halına

bütün qeyri-müslümlər ağladığı halda, üləma və ruhanimiz qəhqəhəylə gülüb şad olmuşlardır” (Müznib, 2006, 127-128).

Mütəfəkkir vurğulayırdı ki, xristian keşişlər çətin vəziyyətdə qalmış dindaşlarına hər cür yardım göstərdikləri halda, müsəlman ruhanilərin yalnız özlərini fikirləşmələri böyük faciədir. Müznibə görə, din alimlərinin həyata baxışları qəti surətdə islah olunmayınca, müsəlman ölkələrində vəziyyət dəyişməyəcəkdir. Ona görə də məscidlərdə toplanan pulların ruhanilər tərəfindən mənisənilməməsi və yoxsullara, aclara ayrılması üçün ilk növbədə, din xadimlərinə məvacib kəsilməlidir. Müznibin əsas məqsədi odur ki, müsəlmanlar İslam dininin əsl mahiyyətini dərk etsinlər, dinin buyurdaqlarına, sözün əsl mənasında, əməl etsinlər. O, “Durma, çəkil” şerində satirik anlamda da olsa, müsəlmanların İslam dininə münasibətə dair bir çox gerçəyi açıqlayırdı:

Dağ kimi durma könül, şəhrahi-millətdən çəkil!
Sən ki peyğəmbər deyilsən, keç bu ümmətdən çəkil!
Qoy cəhalətlə çürütsün ömrünü islamıyyət
Elmilə olsun əcanib kainatə hökmran,

Biz cinan qılmanıyık, qoy onlara qalsın cahan.
Düşməmiş artıq bəlayə gəl bu feilindən usan!
Dağ kimi durma könül, şəhrahi-millətdən çəkil!
Sən ki peyğəmbər deyilsən, keç bu ümmətdən çəkil!..

Mollalar arıfləri təkfir edirsə, eyləsin,
Şeyxlər şairləri təqdir edirsə, eyləsin,
Əhdini Avropaya təğyir edirsə, eyləsin,
Hər necə rüyaların təbir edirsə, eyləsin,
Dağ kimi durma könül, şəhrahi-millətdən çəkil!
Sən ki peyğəmbər deyilsən, keç bu ümmətdən çəkil!..

Söyləmə hər dəm axan qanlar müsəlman qanıdır,
Dad qılma doğranan canlar müsəlman canıdır,
Qanımız çünki əcanib dərdinin dərmanıdır,
Qanmayırsanmı, bu gün dövrən hünər dövranıdır,
Dağ kimi durma könül, şəhrahi-millətdən çəkil!
Sən ki peyğəmbər deyilsən, keç bu ümmətdən çəkil!..

(Müznib, 2012, 26).

Göründüyü kimi, Müznib müsəlmanları oyanmağa, bir-birlərinə sahib çıxmağa dəvət edirdi. Onun fikrincə, müsəlmanların başçısı hesab olunan mollalar, axundlar, vaizlər, bir sözlə, üləmalar insanlara doğru yol göstərməlidirlər.

“Vaiz” şerində yazır:

Gəlmiş əza, mətəin doldur çuvala, vaiz,
Bazari-minbərə çıx sat, ah-nalə, vaiz!
Zahirdə sat təqəddüs, batində elə tüğyan,
Əmr et, avam qılsın məscidləri çırağban.
Gəlsin araya hər dəm halva, çörək, forəvan,
Bir külçəyə behşiti eylə qəbalə, vaiz!

(Müznib, 2012, 79).

“Biz üləma məzhəbiyik” şerində yazırdı ki, bunların çoxunun dini, imanı İslam deyil, “üləma dini”dir. Belə ki, “üləma dini”nin tərəfdarlarına görə, əsas İslam dini deyil, onların maraqlarına cavab verən öz “din”ləri-dir. Müznib yazırdı:

Ədə, a qardaş, başına fırlanım,
Biz nə təbiyyi, nə həva məzhəbiyik.
Dinmə, biz islam, filan qanmırıq,
Cümləmiz ancaq üləma məzhəbiyik.
Ruhla-canla edərik etiqad,
İstər ola zülm, yainki dad.
Beynimizə girməyəcək başqa zad.
Çünki ümumə üləma məzhəbiyik,
Aşiqi-üqba, füqəha məzhəbiyik

(Müznib, 2012, 52-53).

“Təcəssümi-əməl” şerində isə riyakar üləmaların əməlləri nəticəsində İslam aləmində yaranan problemlərindən söz açır. Müznibə görə, İslam aləminin geriləməsinə səbəb son əsrlərdə yenilik qapılarını üzümüzə bağlamamız olmuşdur.

Bu barədə o, belə deyir:

Doldu əcəba, zəhri ələm cami-cahanə,
İfrati-cəfadan.
Gülzari-əməl getdi əbəb badi-xəzanə
Həm düşdü səfadən.

Zəhmətlərimiz oldu hədəər getdi fənayə,
Fəryadə yet, Allah!
Bilməm bizə cin dəydimi, düşdük bu bəlayə?
Banaleyi-cangah.
Min illərlə gördüyümüz zövqi-səfalar,
Məhv oldu pozuldu.
Amalımızın bəhrəsi bu cövrü səfalar,
Ənzərə düzüldü.
Öz işlərimiz cisimlənib çıxdı zühura,
Açdı yədü bidad.

(Müznib, 2012, 49).

“Qurban bayramı” şerində isə dini bayramlara, müsəlmanların özlərinə olan münasibətdə dəyişən mənfi cəhətləri tənqid edir. O yazırdı ki, müsəlmanlar ümitsizliyə qapılmaqdan əl çəkib zülmə, cəhalətə son verməlidirlər. Şair yazırdı:

Bayram günüdür, haydı a möminlər, amandır!
Tovlanmayınız ha!
Evlər yıxan arif sözü, əlbəttə yamandır,
Aldanmayınız ha!
Birdə nə görürsən yığışib əhli-maarif,
Bir məclis açıldı.
Cəmiyyət edib məclis açıb bir neçə arif,
Həm üzv seçildi.
Üz tutdular min şivə ilə əhli-ğınayə,
Ey sahibi-dövlət.
Yandırdı cəhalət bizi getdikdə fənayə,
Yox zülmə nəhayət.
Daldan dala qaldı müsəlman bu cahanda,
Xar oldu əzildi.
Yox mədrəsəməiz, məktəbimiz qaldıq amanda,
Əncam pozuldu...
Bilməm bu nə sözdür ki, deyirlər edər ehya,
Milliyyəti qeyrət.
Biz milləti-islamda olmaz niyə aya,
Bu qeyrətü himmət...

(Müznib, 2012, 36).

Beləliklə, Müznibin islamlıq, bu din ilə bağlı düşüncələri göstərir ki, o, İslam dünyasının oyanışı və zülmətdən işığa çıxması məsələsində

inamlı, ümidli olmuşdur. Bu baxımdan, Müznibin islamiyyət, islamlıqla bağlı o vaxt irəli sürdüyü bu fikirlər bugünümüz üçün də son dərəcə aktualdır. Məsələn, Müznib “Məscid” şerində ümid edir ki, müsəlmanlar doğru yola yenidən üz tutacaqlar. Başqa sözlə, məscidlər yenə də sözün həqiqi mənasında, müsəlmanlara doğru yol göstərəcəkdir:

Ey məscid, əya məcməi-ərbabi-həmiyyət
Şurayi-həqiqət
Səndə doğulub şəmseyi-elmü mədəniyyət,
Şani-əbədiyyət.
Hər müşkül işə düşsəydi milləti-islam,
Aləm bulunardı.
Fövrən yığışib halına eylərdilər iqdam
Çarə aranardı.
Səndə yığışan cümləsiərbabi-hünərdir,
Bixofu xəterdi.
Zülmə əl açan, zalimi filfövr yıxardı,
Min zərbə vurardı.

(Müznib, 2012, 33-34).

Qeyd edək ki, Əlabbas Müznib Azərbaycan türk ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrinin (Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab, Seyid Əzim Şirvani və b.) həyat və yaradıcılıqları haqqında yazdığı əsərlərində yeri gəldikcə, din və islamlıqla bağlı fikirlərini ifadə etmişdir (Müznib, 2011, 57-62). İslam Ağayev doğru yazırdı ki, Ə.Müznib müasirləri arasında İslam dininə obyektiv münasibət bəslədiyinə görə seçilən ədəbiyyat xadimlərimizdən biridir: “O, İslam dinini bədnam edən mənfəətpərəst ruhaniləri amansız tənqid etsə də, bu dinin böyük mənəvi dəyərlərini yüksək qiymətləndirirdi. Ə.Müznib bir sıra əsərlərində İslam dininin elmi və tarixi əsaslarını təbliğ edirdi” (Ağayev, 2003, 17).

Nəticə

Beləliklə, deyə bilərik ki, Azərbaycan mütəfəkkiri Əlabbas Müznibin dünyagörüşündə türkçülük, islamçılıq, yeniləşmə, milli dil və digər məsələlər önəmli yer tutmuşdur. Ə.Müznibin görüşlərində mühafizəkarlığın tənqidi və çağdaş dövrün şərtləri ilə ayaqlaşma böyük önəm daşımışdır. Belə ki, Ə.Müznib Azərbaycan xalqının milli oyanışı üçün maarifçiliyi mühüm yol kimi götürmüş, cəmiyyətdə islahatların aparılmasının

tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Son yüzilliklərdə tənəzzül içində olan müsəlman dünyasını tənqid edərkən belə, heç zaman radikallığa varmamış, bu məsələlərdə diqqətli olmağa çalışmışdır. Müznibin əsas tənqid hədəfi İslam dini deyil, həmin dinin adından çıxış edən ikiüzlü ruhanilər olmuşdur. Müznib əsas diqqəti müsəlmanların çağdaş dövrün tələblərinə uyğunlaşması üçün islahatların aparılmasına yönəlmişdir. Eyni zamanda, onun ictimai-siyasi görüşləri də burada şərh edilmiş, türk dünyasının, o cümlədən Azərbaycan xalqının gələcəyi ilə bağlı düşüncələri təhlil olunmuşdur. Müznib türklüyün dərkinin çox vacib olduğunu soydaşlarına çatdırmağa çalışmış, məhz türklük əsasında Azərbaycan xalqının yenidən istiqlala qovuşacağına inanmışdır.

Ədəbiyyat

- Ağayev İslam. (2006). Ön söz // Müznib Əlabbas. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb».
- Ağayev İslam. (1972). Əlabbas Müznib // "Azərbaycan" jurnalı, №2.
- Ağayev İslam. (2003). Əlabbas Müznib: Həyatı, yaradıcılığı, əsərlərindən seçmələr. Bakı: Elm.
- Azərbaycan multikulturalizminin elmi-fəlsəfi və ictimai-publisistik qaynaqları. (2021). 2-ci kitab. Bakı, BBMM.
- Əlabbas Müznibin arxivi. Qovluq 37 (52).
- Ələkbərli Faiq. (2020). Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II cild. Bakı, Elm və təhsil.
- Əliyeva Aynurə. (2018/1). Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət Marşını yazan şəxsiyyət. "Türküstan" qəzeti, 15-20 iyun 2018-ci il (1. Yazı).
- Əliyeva Aynurə. (2018/2). Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət Marşını yazan şəxsiyyət. "Türküstan" qəzeti, 21-25 iyun 2018-ci il (2. Yazı).
- Min beş yüz ilin Oğuz şeiri. (1999). Antologiya. 1. Kitab. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı.
- Müznib Əlabbas. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb". Müznib Əlabbas. (2012). Əsərləri. Bakı, "Elm və təhsil".
- Müznib Əlabbas. (2011). Azərbaycan ədəbiyyatından seçmələr. Bakı, "Elm və təhsil".
- Sariahmetoğlu Nesrin. (2021). Milletləşmə Sürecinde Azerbaycan Basının Oluşum ve Gelişimi //Azerbaycan Düşünce Tarihi. 1 cild. 2 cildə. Ankara, YTB yayınları.